

Devet življenj Srednje Evrope: po poteh mitov, podob, simbolov

Miloš Zelenka: *Central Europe in Symbolic and Literary Geography*.
Berin: Peter Lang, 2024. 176 str.

Krištof Jacek Kozak

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, 6000 Koper
<https://orcid.org/0000-0002-6814-1358>
kjkozak@fhs.upr.si

Več razlogov obstaja za nekoliko presenečenje nad lanskoletnim izidom (pri založbi Peter Lang) monografske publikacije *Central Europe in Symbolic and Literary Geography* Miloša Zelenke, komparativista in literarnega teoretika, ki predava na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Pedagoške fakultete na Južnočeški univerzi v Českih Budejovicah in Oddelku za srednjeevropske jezike in kulture na Fakulteti za srednjeevropske študije Univerze Konstantina filozofa v slovaški Nitri. Med pomembnejšimi med njimi je mogoče navesti preprosto občutek, da se je navdušenje nad in potreba Srednjeevropejcev po ideji Srednje Evrope, ki je vzcvetela že v 80-ih, razvijala pa se je naslednja tri desetletja, v zadnjih petnajstih letih nekoliko izčrpalo. Namreč ideja pripadnosti Srednji Evropi, ki so jo v 90-ih z velikim navdušenjem poprijele države bivšega političnega »Vzhoda« in jo videle kot pomemben dokaz za pripadnost kulturi in družbi Zahodne Evrope že od vekomaj, je po že več kot dveh desetletjih članstva teh držav v Evropski uniji izgubila svojo relevantnost, saj je članstvo postalo že nesporno in neprašljivo dejstvo.

Drugi razlog za njeno izčrpanost predstavljajo najnovejše družbenopolitične razmere, kjer se zaradi trenutnih političnih povezav določene države, ki so prej veljale za absolutno ključne elemente Srednje Evrope, zdaj obračajo stran od Evrope in njenih vrednot, kot so na primer liberalna demokratična ureditev, vladavina prava in socialna pravičnost. Prelepe sanje o skupni Evropi so se prelevile skoraj v nočno moro: namesto Evrope smo dobili Entropo (Dessy Gavrilova), saj se je izsanjana prihodnost raztreščila ob trdi resničnosti. In tretji razlog je umik ideje Srednje Evrope zaradi nezmožnosti ustrezne – politične, družbene, geografske, kulturne itd. – identifikacije in definicije. Malodane vsakdo, ki se je lotil razmisleka o Srednji Evropi, je to, neupoštevaje sosedov, počel s svojega vidika.

Vendar se z druge strani zdi prav zato zdajšnji trenutek precej ustrezen za poglobljen razmislek o entiteti in vrednotah, ki smo jim bili Srednjeevropejci zavezani še ne tako dolgo tega, pa nam zdaj uhajajo med prsti. V tem smislu se zdi najnovejša knjiga M. Zelenke pomemben prispevek in opozorilo.

Dejstvo je, da se je M. Zelenka že vsaj od konca 90-ih let prejšnjega stoletja ukvarjal s tematiko Srednje Evrope in na to temo objavil kar nekaj monografskih publikacij, denimo učbenik in antologijo z naslovom *Střední Evropa v symbolické a literární geografii* (2008) ter, skupaj s sodelavci, *Stredoeurópsky areál ako kultúrny fenomén* (2015), od 2019 pa Inštitut za srednjeevropske jezike in kulture na Fakulteti za srednjeevropske študije Univerze Konstantina filozofa v Nitri izdaja tudi revijo *Stredoeurópske pohľady*, ki se prvenstveno ubada s to temo. V kasnejšem času je Zelenka s temo Srednje Evrope povezal tudi svoj osrednji raziskovalni interes, in sicer imagologijo, ki jo je obravnaval tudi v tukaj predstavljeni publikaciji.

Ob zadnji obuditvi je imela ideja Srednje Evrope številne vidike, ki so tekmovali za eksegetsko prevlado: geografske, zgodovinske, politične, civilizacijske, kulturne, lingvistične, mitološke itd., pri čemer so se z ozirom na pojavljajoča se nasprotja nekateri izmed njih počasi obrusili in odpadli, drugi pa so stopili v ospredje. Vseeno pa se natančna definicija oziroma zamejitev Srednje Evrope še dandanes postavlja kot aksiološki problem: težava je namreč v tem, da je – kot pravi poljski rek – »gledišče odvisno od sedišča«, se pravi, da ima vsak srednjeevropski narod, vsak predstavnik ali predstavnica srednjeevropskega naroda pravzaprav lastno vizijo »prave« Srednje Evrope. Definicija tega koncepta v svoji biti tako ostaja tako razpršena, da je lahko celo kontradiktorna.

Zaradi številnih med seboj razlikujočih se pogledov je nedorečeno ostalo na primer vprašanje geografske zamejenosti: medtem ko so nekateri Srednjo Evropo videli le v skupini držav, ki je nekoč pripadala Avstro-Ogrski, danes pa tvorijo Višegradsko četvorko (Češka, Slovaška, Madžarska in Poljska), so drugi vanjo vključevali še druge narode (s kasnejšimi državami) pod okriljem cesarsko-kraljeve monarhije (ta supranaconalistični pogled predstavlja na primer minimalistični pristop k vprašanju Srednje Evrope, prim. Zelenka 49 in dalje), spet tretji so Srednjo Evropo omejevali s tremi morji (Jadranom, Baltikom in Črnim morjem), četrti je ne vidijo brez »balkanskih« dežel, peti vključujejo vanjo še nemškojezične dežele (Avstrijo in Nemčijo), šesti (denimo Ivan Dorovský) pa njene korenine iščejo v sredozemskem bazenu (Srednja Evropa kot entiteta med vzhodom in zahodom predstavlja maksimalistični pristop, prav tam).

Podobno razslojeno je tudi zgodovinsko razumevanje Srednje Evrope, saj je v neposredni povezavi z njenimi geografskimi koordinatami (identifikacija s Srednjo Evropo se zdi danes pri večini avtorjev in teoretikov povezana z zgodovino njihovega lastnega naroda oziroma nacije), medtem ko politični pogledi izhajajo iz vnazaj idealiziranega pogleda na družbeno tvorbo, kakršno je predstavljala avstroogrška monarhija. Pri tem se je treba zavedati, da prav slovanski narodi, danes precej goreči zagovorniki fenomena Srednje Evrope, v tej državi še zdaleč niso imeli enakopravnega položaja in da kot ena prednostnih političnih entitet vanj spada prav Avstrija. Idiosinkratičnost političnih pogledov na Srednjo Evropo je v tem, da ima ravno ta razsežnost močan mitološki priokus. Če so z ene strani slovanski narodi, ki so se po propadu komunistične diktature nadejali vključitve v »civilizirano« Evropo, menili, da prav oni tvorijo nesporno jedro srednjeevropske tvorbe (tako razmišlja večina slovanskih teoretikov), so se na drugi strani oglašali glasovi, ki so Srednjo Evropo videli kot nevprašljivo nemško (tako jo je denimo literariziral Joseph Roth v romanih *Radetzky marš* in *Hotel Savoy*, s pomočjo termina *Mitteleuropa* opisal Emil Brix, skozi lik F. von Gagera v delu *Habsbruški mit v moderni avstrijski književnosti* pa predstavil tudi Claudio Magris. Srednja Evropa je bila zanj utelešenje ideje *felix Austria* kot dobre matere vseh svojih otrok-narodov, s čimer je zanikal vizuro avstrijske monarhije kot »ječe narodov«). Vendar niti mitologizacija Srednje Evrope – na primer z besedami Milana Kundere: »Srednja Evropa: laboratorij somraka« ali Györgya Konráda »Srednja Evropa ni dejansko nič drugega kot sen« – ne pomaga pri konkretnem definiranju tega specifičnega fenomena. Mitološka vizija Srednje Evrope odpravi tudi suhoparno »meteorološko« percepcijo Petra Handkeja, kar pa nas spet napoti nazaj na začetek, h geografiji.

In navsezadnje so z vsemi prejšnjimi povezani tudi jezikovni pogledi na Srednjo Evropo, ki se enako, kar je popolnoma jasno, med seboj močno razlikujejo: medtem ko je za nekatere to le slovanska tvorba, so drugi pripravljeni sprejeti še madžarščino, tretji pa se strinjajo, da – zaradi nekdanje politične prevlade – Srednje Evrope brez nemškega jezika pač ne more biti.

Z ozirom na vse omenjeno je pričujoča knjiga M. Zelenke, ki je, kot pravi sam, rezultat več prej objavljenih znanstvenih prispevkov (prim. Zelenka 138), osvežujoče spojna in zaokrožena, saj se problema Srednje Evrope loteva ne mimo, temveč na podlagi številnih doslejšnjih pogledov. Študija je zamišljena inkluzivistično, informativno in vseeno še analitično. Po avtorjevem mnenju je o Srednji Evropi na konci-zen in hkrati najustreznejši način – ob tem, da je danes že pravzaprav

nemogoče zajeti ključna dela na to temo, kaj šele pregledati večino zapisov – mogoče, izognivši se mitologizaciji, govoriti le v okviru njene literarne in pa simbolne geografije. Obe področji po avtorjevem mnenju dovoljujeta namreč zadostno konkretno topično raznolikost, hkrati pa mitsko enovitost literature srednjeevropskega področja, da bi omogočili ustrezni oris Srednje Evrope, ne da bi pri tem tvegali spust v konkretne geografske, zgodovinske, socialne, politične in druge parametre, ki bi lahko to spojnost seveda takoj razbili. Tovrstni pristop omogoči avtorju ubiti dve muhi na en mah: uporaba komparativistične literarne metode mu omogoči osredotočenost na večkulturne agregate in sisteme ter obenem izmik »hegemonističnemu in univerzalističnemu značaju« (Zelenka 7) nacionalnih književnosti.

Zelenka si seveda ne dela nikakršnih iluzij glede dokončne definicije kulturnega prostora Srednje Evrope. Zaveda se, da gre za »mobilni in heterogeni prostor, poln tradicij in simbolov« (Zelenka 13), s katerimi je treba ravnati nadvse občutljivo, če naj vsak po svoje zaživi in postane del kompleksne »mreže« medbesedilnih povezav. Edina stalnica fenomena Srednje Evrope je neverjetna raznolikost njenih kultur (tako večjih, dominantnejših – poljska, češka, madžarska –, kot manjših, težje opaznih celo v medsebojnih razmerjih Srednje Evrope – na primer slovenska), zato se, vsaj na začetku, zazdi smiselni pristop k eksegezi tega polja na podlagi besedne zveze, ki bolj obvladuje družboslovni diskurz (Michel Foucault, Pierre Bourdieu itd.), in sicer »mentalnega prostora«. V njem se namreč lahko srečajo zgodovina s sedanostjo, mit z dejanskostjo in namišljenost z geografijo. Za razumevanje koncepta Srednje Evrope je bistvena prav njena umestitev v nerealni, namišljeni prostor, ki postane presečna množica faktičnih konstant, družbenih dejstev in predvsem individualnih projekcij, saj, kot opozori Zelenka, Srednja Evropa »pravzaprav nikoli ni obstajala kot zgodovinska geopolitična entiteta« (Zelenka 14).

Znanstveno raziskovalno podlago za svoja premišljevanja si Zelenka v tem primeru sposodi pri slovaškem raziskovalcu Dionýzu Ďurišinu in njegovem konceptu »medliterarnih skupnosti«, ki so sicer etnično definirane, vendar se skozi zgodovino temeljito spreminjajo. Etnija je v tem primeru predvsem jezikovno definirana – geografske določbe so na voljo, ali pa tudi ne, v bistvu pa niso niti tako pomembne. Kakor koli, po avtorjevem mnenju gre za intelektualni potencial, »koncentracijo duha« (Zelenka 16), ki se kaže predvsem v izjemni raznolikosti posameznih »sestavlin«, kar pa vnazaj pomaga pri razgradnji tradicionalnega koncepta narodnih književnosti. Drugače rečeno, ko govorimo o nacionalnih književnostih, te razumemo kot neodvisne in samostojne.

V primeru srednjeevropskega diskurza pa nacionalnost književnost izgubi svoj primat in se v »loncu« Srednje Evrope zlije s številnimi drugimi (bolj ali manj) podobnimi književnostmi.

Zato Zelenka – po I. Dorovskem – za opis takšnega individualnega položaja uporabi zvezo »dvojna domovina« (Zelenka 17), ki temelji na konceptu dvo-literarnosti: literatura, pisana v enem jeziku, deluje hkrati tudi v večjezični, večkulturni skupnosti. Zelenka se zaveda, da takšna diferenciacija v Evropi nacij in regij lahko pripelje do kontradikcij, a vseeno se ne enega ne drugega ne da izključiti, zato se ponovno opre na Đurišina in njegove »medliterarne centrizme« (Zelenka 23).

Kako zapleten je lahko razmislek o Srednji Evropi danes, kaže tudi odločitev M. Zelenke, da se v svojem pristopu k definiranju Srednje Evrope posluži več uveljavljenih teoretičnih konceptov, razvitih za namen ustrežnejšega analiziranja književnosti. Eno takih orodij je »ingresivna« literarna zgodovina, kakršno sta v svojem delu predlagala Marcel Cornis-Pope in John Neubauer. Gre za pristop, ki vstopa med kulture, se ne zadržuje na ravni nacionalnih jezikov, temveč se spušča v špranje mednje in tako prepozna avtorje s hibridnimi identitetami. Zelenka se nasloni še na slovenskega raziskovalca Marijana Dovića in njegovo opozorilo o potrebi ali celo nujnosti kontekstualnega diskurza (Zelenka 27). Po avtorjevem mnenju se najbolj z naravo srednjeevropskih literatur sklada sodobni, inkluzivistični pogled na literaturo. Za te literature prvenstveno velja, da je bilo v vmesnih prostorih ustvarjenega skoraj toliko kot na osrednjih, imanentnih nacionalnih fundamentih, ki v eksegezi književnosti vse prepogosto postanejo žrtev posploševanj in generalizacij (tu se Zelenka spomni tudi dela Alenke Koron in Marka Juvana). »Ingresivna« metoda Johna Neubauerja se tako odvrta od avtorjev in se posvea »različnim kotom in fragmentarnim pričevanjem« (Zelenka 30) z namenom, da bi iz posamičnih, parcialnih »posnetkov« sestavil mozaično agregatno sliko. Fasetni, fragmentarni način, ki bi ga lahko poimenovali tudi policentričnega, zato predstavlja kritiko etnocentričnih pristopov h književnosti (o čemer so med drugimi pisali tudi že Homi Bhabha, Armando Gnisci, D. Đurišin, poseben projekt pa je o »kulturnih svetnikih« in njihovi nacionalni kanonizaciji na Slovenskem izvedel M. Dović).

Ne glede na dejstvo, da se je – ne samo po mnenju M. Zelenke – sodobna literarna teorija posebej izrazito ujela s srednjeevropskimi književnostmi, je monumentalno delo M. Cornis-Popa in J. Neubauerja pustilo še eno pomenljivo sled. Občo terminologijo Srednje Evrope sta razslojila še z uporabo ene specifične besedne zveze: *East-Central Europe* (po Zelenkovih besedah naj bi besedno zvezo razvila francoska šola

Annales in M. Foucault) oziroma Vzhodno-srednja Evropa, kar naj bi zajemalo prav po-avstroogrske, slovanske dežele, ki so si v 90-ih na vse pretege prizadevale za vključitev v evropsko »družino«. Vendar vprašanje, ali je mogoče oziroma ustrezno z ene strani nedoločeno govoriti o fragmentarni srednjeevropski identiteti, z druge pa jo geografsko trdno določati kot vzhodno-srednjeevropsko, ostaja.

Pri analiziranju fenomena Srednje Evrope pa se M. Zelenki za pomenljivega izkaže še en pristop (eno od področij primerjalne književnosti), in sicer komparativna imagologija, analitično orodje literarne vede s konca 19. stoletja. Že v svojem preteklem delu je bil Zelenka velik pristaš imagologije (k njeni teoriji je denimo prispeval leta 2018). Razkol med individualnim in nacionalnim, ki ga je Zelenka določil kot ključnega za razumevanje srednjeevropske kulture (in literature), je mogoče preseči in ga povezati le na podlagi poglobljenega razumevanja komunikacije med nasprotji. Podobe, o katerih govori Zelenka, tako lahko privzamejo like »stereotipov, mitov ali predsodkov; in klišejev« (Zelenka 40), se pravi, da ne zrcalijo resničnosti neposredno, temveč skozi perspektivo moči v diskurzu med različnimi etničnimi in socialnimi skupinami. V stereotipih v književnosti pa se razmerje med racionalnim in metaforiziranim pomenom preveša v korist ikonizacije. In ko smo na podlagi proučevanja »podob« za stopnjo oddaljeni od stvari same, torej na primer od nacionalnih avtoric in avtorjev, krajev in kultur, se s tem (lahko) izognemo neposrednejšemu konfliktu, saj se jasno izkaže njihov politični, nacionalni, etnični kontekst, torej njihove zunaj-literarne kvalitete. Kultura se – z besedami Paula de Mana – razpre kot »netradicionalni instrument moči, kot odprta manifestacija ideologije« (Zelenka 41). In najboljši način za razideologiziranje literarne vede in njenih ugotovitev je prikaz, denunciacija ideologije, saj se imagologija – po besedah Huga Dyserincka – vselej giba v medkulturnem prostoru.

V nadaljevanju razprave se Zelenka nekako logično posveti analizi stereotipov, nastalih v kontekstu najožje gledane Srednje Evrope oziroma Višegradske četvorke, torej tistega dela Vzhodno-srednje Evrope, ki se čuti še najbolj pripadnega tudi habsburškemu mitu (temu se v nadaljevanju še posebej posveti v poglavju o fenomenu srednjeevropskega centrizma). Analizi podvrže teoretike posamičnih držav: Slovaške, Poljske, Češke in Madžarske, pri čemer se posveti tako političnim odnosom vsake izmed njih, kot tudi družbenim stereotipom, ki iz slednjih izhajajo (denimo poljski odnosi do obeh velikih sosed: Rusije in Nemčije ali že tradicionalno problematična razmerja med Madžari in Slovaki). Ob navajanju različnih pogledov – tako za, kot

tudi proti – na Srednjo Evropo M. Zelenka po vzoru Lászlá Kontlerja izpelje zaključek o obstoju (vsaj) dveh Srednjih Evrop: manjše, ki predstavlja »ekonomsko in administrativno homogeno področje« (Zelenka 57) in ki ga poseljuje »homo habsburgiensis« (prav tam), ter večje oziroma celo maksimalistične, ki pa nima ne zgodovinskih ne striktno določenih geografskih meja, gotovo pa je le, da gre za območje, ki ga je mogoče umestiti med Vzhod in Zahod, civilizacijsko pa pripada in se sklada z vrednotami Zahoda. Zanimivo je, da se zdi – s stališča drugih Srednjeevropceev – delitev na mini in maxi različico Srednje Evrope mogoča tudi zaradi tega, ker prva ne upošteva še drugih narodov, ki so bil prav tako del monarhije (na primer Slovenci in Hrvati), kulturno pa so prav tako spadali na Zahod.

Na podlagi vsega povedanega torej ni težko razumeti avtorjevega vzgiba, s katerim se v nadaljevanju prepusti razmišljanju o različnih obrazih fenomena (Vzhodno-)Srednje Evrope. Opiraje se na take luminarje kot M. Kundera, ali teoretike kot na primer Ivo Pospíšil, se M. Zelenka prepusti svobodnejšim asociacijam v iskanju trdnjših temeljev Srednje Evrope. In izkaže se, da je – skladno z avtorjevo izvorno domnevo – mogoče Srednjo Evropo še najustrezneje misliti kot kulturni fenomen, kot »kraljestvo duha« (Zelenka 79).

Kot eno ključnih postavk medliterarne komunikacije Zelenka izlušči teme, ki so vsem (ali vsaj večini) narodom Srednje Evrope skupni: eden takih najizrazitejših je Donava. Z njo so se ukvarjali tako rekoč vsi: od J. Rotha pa do C. Magrisa in P. Handkeja. Če naj bi bil Ren simbolni garant nemške narodne čistosti, predstavlja Srednji Evropi Donava povezovalno »srebrno nit« med kulturami in narodi. Drugi element, ki pa se zdi bolj povezan s slovanskim življenjem znotraj nekdanje monarhije, predstavlja sredozemsko morje. Po mnenju nekaterih gre za južno mejo (Vzhodno-)Srednje Evrope, kamor je s svojim pristaniščem (Trst) za dolga stoletja segla tudi habsburška monarhija, zaradi česar je Mediteran v predstavah sodobnikov nedvomno pripadel Zahodu.

Kot poslednja tema, ki se je loti M. Zelenka v svoji knjigi, se postavi pa vprašanje o kulturni vrednosti oziroma sploh prisotnosti srednjeevropske književnosti na svetovnem kulturnem odru, o literarnem ugledu Srednje Evrope. Tu Zelenka strne vse prej zapisano v logični sklep: da je ravno sodobnost (in njena teorija) izkazala zanimivost, še več, smiselnost koncepta Srednje Evrope, ki temelji na najnovejših določilih medčloveškega sobivanja: na »ideološki, politični, kulturni in filozofski heterogenosti, odprtosti in večobličnosti« (Zelenka 125), to pa kulturo – in z njo literaturo – Srednje Evrope dela za svetovno (in svetovljansko) *par excellence*. Pomen te ugotovitve je še toliko globlji,

kolikor izraziteje se deli današnje Evrope gibajo v nasprotni smeri. Za današnji čas so močno značilni antievropskost, uveljavljanje neliberalnih, politično ekstremnih politik, nenazadnje tudi (ne samo) koketiranje z dejanskimi diktaturami, kar je postalo tipično celo za dve pomembni članici jedrne definicije Srednje Evrope: Madžarsko in Slovaško.

Priznati moram, da je zaradi takšnega koherentnega zaključka nekakšna bralčeva notranja bojazen potolažena: Zelenka namreč s svojo pertinentno knjigo brezprizivno dokaže, da Srednja Evropa – vsem našim dvomom navkljub – še zdaleč ni pripravljena za odmet. Pravzaprav je ravno nasprotno.

1.19 Recenzija / Review

UDK 82.091Zelenka M.

DOI: <https://doi.org/10.3986/pkn.v48.i3.11>